

ГАЛИЦЬКА ДУХОВНА СПАДЩИНА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Статтю присвячено науковому аналізу ролі та значення галицької духовної спадщини у формуванні й еволюції національної релігійності українців. Досліджено історичні, культурні та конфесійні особливості Галичини, що зумовили специфіку її релігійного ландшафту та його інтеграцію в загальноукраїнський контекст. Здійснено комплексне наукове дослідження впливу галицької духовної спадщини на процеси становлення української державності та національної ідентичності, з розглядом її як важливого фактора не лише релігійної віри, але й культури та світогляду.

Результати дослідження сприяють глибшому розумінню складних процесів формування національної релігійності українців, підкреслюючи важливість регіональних духовних традицій у загальнонаціональному культурному просторі. Стаття висвітлює унікальний внесок Галичини в духовний розвиток України та його значення для сучасної національної самосвідомості.

Ключові слова: галицька духовна спадщина, національна релігійність, релігійна ідентичність, національна ідентичність, народна релігійність, галицька ікона, сакральний простір.

Nadiia Rusko

HALYC SPIRITUAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF NATIONAL RELIGIOUSNESS OF UKRAINIANS

The article is devoted to the scientific analysis of the role and significance of the Galician spiritual heritage in the formation and evolution of the national religiosity of Ukrainians. The historical, cultural and confessional features of Galicia that determined the specificity of its religious landscape and its integration into the all-Ukrainian context are studied. A comprehensive scientific study of the influence of the Galician spiritual heritage on the processes of formation of Ukrainian statehood and national identity is carried out, considering it as an important factor not only of religious faith, but also of culture and worldview.

The results of the study contribute to a deeper understanding of the complex processes of formation of the national religiosity of Ukrainians, emphasizing the importance of regional spiritual traditions in the national cultural space. The article highlights the unique contribution of Galicia to the spiritual development of Ukraine and its significance for modern national self-consciousness.

Keywords: Galician spiritual heritage, national religiosity, religious identity, national identity, folk religiosity, Galician icon, sacred space.

Актуальність дослідження галицької духовної спадщини в контексті національної релігійності українців зумовлена низкою вагомих чинників.

По-перше, в умовах сучасних геополітичних трансформацій і російської агресії проти України особливого значення набуває питання зміцнення національної ідентичності та духовної єдності українського суспільства. Релігійний чинник відіграє в цьому процесі важливу роль, а розуміння історичних коренів і регіональних особливостей національної релігійності є ключовим для формування стійкої та інклюзивної національної самосвідомості.

По-друге, Галичина історично була важливим центром духовного життя України, де відбувалися складні міжконфесійні взаємодії та формувалися унікальні релігійні й культурні традиції. Дослідження цієї спадщини дає змогу глибше зрозуміти генезу й еволюцію української релігійності, виявити її специфічні риси та внесок у загальнонаціональний духовний контекст.

По-третє, збереження й актуалізація духовної спадщини, зокрема галицької, є важливим для протистояння деструктивним ідеологічним впливам і маніпуляціям у релігійній сфері. Науковий аналіз цієї спадщини сприяє критичному осмисленню історичного досвіду та формуванню стійкого імунітету до зовнішніх інформаційних загроз.

По-четверте, дослідження галицької духовної спадщини має важливе науково-теоретичне значення для розвитку релігієзнавства, культурології та історії України. Воно дає можливість поглибити розуміння взаємозв'язку між релігією, культурою та національною ідентичністю, а також виявити регіональні особливості релігійних процесів.

З огляду на вищезазначене комплексне наукове дослідження галицької духовної спадщини в контексті національної релігійності українців є своєчасним, актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення для сучасного українського суспільства.

Основною метою статті є комплексне наукове дослідження ролі та значення галицької духовної спадщини у формуванні й еволюції національної релігійності українців. Для досягнення цієї мети передбачається вирішення таких завдань:

- виявити та проаналізувати ключові історичні, культурні та конфесійні особливості Галичини, що визначали специфіку її релігійного ландшафту;
- оцінити внесок галицької духовної спадщини в розвиток національної ідентичності та релігійної самосвідомості українського народу;
- детально проаналізувати роль греко-католицької церкви як важливого фактора збереження національної ідентичності та релігійної традиції в Галичині в історичній перспективі;
- визначити особливості інтеграції галицького релігійного досвіду в загальноукраїнський духовний контекст.

Таким чином, стаття має на меті не лише реконструювати й описати галицьку духовну спадщину, але й осмислити її значення як важливої складової національної релігійності українців.

На сьогодні тема «Галицька духовна спадщина в контексті національної релігійності українців» має певну розробленість у науковій літературі, проте потребує подальшого поглибленого та систематичного дослідження.

Існують праці, які висвітлюють історичний розвиток релігійного життя Галичини, зокрема діяльність Галицької митрополії, історію української греко-католицької та православної церков у регіоні (М. Ваврик, І. Огієнко, Я. Пастернак, З. Федунків та ін.). Досліджуються окремі аспекти культурної спадщини, пов'язані з релігійністю, як-от іконопис (В. Овсійчук, Н. Руско), церковна архітектура (В. Вечерський), монастирське життя (Р. Берест, М. Когутяк) та інші.

У працях з релігієзнавства та соціології релігії частково розглядаються регіональні відмінності релігійності в Україні, де Галичина традиційно виокремлюється вищим рівнем релігійності (А. Колодний та ін.).

Окремі дослідження торкаються ролі релігійного чинника, зокрема греко-католицької церкви, у збереженні та формуванні національної ідентичності українців Галичини в різні історичні періоди (С. Томашівський та ін.).

З'являються сучасні праці, які намагаються осмислити духовну спадщину Галичини в контексті сьогодення, зокрема її вплив на ціннісні орієнтації та національний сакрум (Н. Руско та ін.).

Не завжди наявний цілісний, міждисциплінарний аналіз усієї сукупності галицької духовної спадщини як системного явища та її інтегрального впливу на загальнонаціональну релігійність. Потребують глибшого вивчення конкретні механізми

трансляції та рецепції галицьких духовних традицій в інших регіонах України. Потребує окремого дослідження, як галицька духовна спадщина трансформується та впливає на релігійне життя сучасної незалежної України в умовах глобалізації та нових соціально-політичних викликів.

Недостатньо вивчено вплив галицької духовної спадщини на ціннісно-моральний потенціал та антропологічні особливості формування релігійної об'єктивації українців.

Тема «Галицька духовна спадщина в контексті національної релігійності українців» є актуальною та перспективною для подальших наукових розвідок. Існуючий науковий доробок створює певну базу для дослідження, проте залишається значний простір для поглибленого, комплексного та міждисциплінарного аналізу цієї важливої складової духовної історії України. Особливо важливим є дослідження впливу галицької духовної спадщини на сучасні процеси національної консолідації та формування ціннісних орієнтацій українського суспільства.

З наукового погляду український, зокрема галицький, феномен *Sacrum*, що охоплює сферу святого, священного й освяченого, концептуалізується через призму світовідношення як СВЯТОВІДНОШЕННЯ. Ця парадигма визначає сакральні горизонти етнокультури, включно з її світоглядними засадами, ментальними характеристиками, фольклорними традиціями та мистецькими проявами (Личовах, 2003, с. 125). У цьому контексті світ сприймається як перманентне «свято», що зумовлює не лише етимологічну, але й онтологічну, екзистенційну та феноменологічну конвергенцію понять святості та святковості. Переживання фундаментальних сакральних цінностей набуває метарелігійного характеру, розширюючи свою сферу впливу на універсум, природне середовище, культурні артефакти та «життєвий світ» людини. У неklasичній інтерпретації *Sacrum* протиставляється профанному, буденному й ординарному, виходячи за межі секулярного як у практичному, так і в теоретичному вимірах.

Отже, міфологічні наративи, релігійна свідомість та художня креативність спираються на сакральні горизонти «святотіждності», що знаходять свою репрезентацію через архетипи, хронотопи та сигнатури української культури. Архетипи функціонують як фіксатори «першообразів», точніше, фундаментальних семантичних одиниць або прасимволів етнокультури. Хронотопи узагальнюють темпорально-просторові характеристики етнонаціонального буття, світоглядних орієнтацій і художньої образності. Сигнатури ж виконують знаково-символічну функцію, маркуючи глибинні смисли, духовні принципи організації етнокультурного простору та переживання вищих аксіологічних категорій як святостей.

З наукового погляду в контексті феноменологічної філософії Мартіна Гайдеггера «життєвий світ» людини, розташований у проміжку між Землею та Небом, конститується через екзистенціали Дому, Поля та Храму. Ці концепти репрезентують топоси автентичного людського буття, що визначають горизонти його вкоріненості, окреслюючи межі індивідуального, родинного й етнонаціонального існування. У цьому сенсі вони трансформуються в ключові категорії філософії етнокультури.

Екзистенціал «Дім» інтерпретується не лише як фізична оселя, а як символічний простір родової та сімейної ідентифікації, місце міжгенераційної комунікації та осередок етнічного духу. «Поле» розглядається не як пасивне природне середовище, а як динамічне «поле життя», той інтимний світ, у якому розгортається людська екзистенція в темпорально-просторовому континуумі природи. «Храм» постає як топос *Sacrum*’у, місце акумуляції духовних цінностей та символічна репрезентація присутності трансцендентного в земному бутті. Із цієї перспективи наголошується на універсальній необхідності для кожної людини та кожного етносу мати власні унікальні прояви Дому, Поля та Храму, що є фундаментальною основою та формою реалізації будь-якої етнокультури (Личовах, 2006, с. 74).

Національна ідентичність являє собою складний конструкт, що інтегрує сукупність когнітивних (ідеї, погляди, уявлення щодо національних інтересів та шляхів їхньої реалізації) та емоційних (почуття належності та відданості державі) компонентів. Це явище є результатом взаємодії як успадкованих, так і набутих характеристик, поєднуючи міфологізовані уявлення з емпірично верифікованими образами суспільної взаємодії та буття. Фундаментальною основою національної ідентичності виступає певна система диференційних ознак, що має расові, культурні та психологічні атрибути, як-от антропологічний тип, мова, релігійні вірування, традиційна обрядовість та звичаї (Щербата, 2009, с. 51).

У контексті українського національного дискурсу національний ідеал значною мірою набуває релігійного забарвлення. Окремі представники української наукової думки розглядають процес реалізації національної ідеї як вектор спрямування народу до стану Богобуття – кінцевої ідеальної модальності існування, що характеризується домінуванням добра, любові та абсолютної гармонії (Федунків, 2001, с. 32). Таке трактування підкреслює значущу роль релігійних уявлень у формуванні національних ціннісних орієнтацій та есхатологічних сподівань.

З наукової еклезіологічної перспективи ідентичність є невід’ємною складовою духовно-національної самоідентифікації українців. Ця ідентичність розглядається не як футурологічна проєкція, а як

динамічний процес сьогодення, глибоко вкорінений в історичному минулому. Минуле та сьогодення, що знаходять свою артикуляцію в поліморфній традиції Церкви, формують спадщину та конституують ідентичність українського народу. Водночас ця тяглість забезпечує можливість прогнозування майбутнього, виходячи з історичної континуальності та вселенського характеру більш ніж тисячолітнього церковно-історичного процесу, для якого характерне органічне поєднання універсального та локального рівнів ідентичності.

Аналіз галицьких ікон виявляє значну присутність секулярних елементів, що спонукає до наукового осмислення феномену «іконокартини» (за термінологією Д. Степовика). Дослідження, що еволюціонувало від курсової роботи до дисертаційного рівня, охопило понад сто храмових споруд Калущини та понад двісті церков Галичини, фокусуючись на іконографічних сюжетах із зображенням Спасителя в національному одязі та включенням постатей звичайних людей у композиції, зокрема біля хреста. Художники-іконописці часто інтегрували елементи локального побуту та природного середовища з метою наближення євангельських наративів до контексту тогочасного глядача, зменшуючи відчуття дистанції між сакральним образом і повсякденним досвідом сільської людини.

Особливу увагу привернула ікона Вознесіння із села Вістова Калуського району, яка репрезентує локальну природу, галичан у традиційному одязі, жінок у запасах та постать Івана Франка в розірваних кайданах біля Христа. Таке іконографічне рішення інтерпретує Христове Вознесіння як символ національного визволення українського народу.

Наукове осмислення подібних «іконокартин» у церковному контексті є неоднозначним, що проявляється в різних практиках їхнього розміщення. Пропонується розглядати народну ікону як автентичний вираз бачення Боговітлення, підкреслюючи, що об’єктом молитви є Першообраз.

Подальший науковий інтерес викликають духовні осередки галицького краю та їхня значуща, проте недостатньо висвітлена суспільством роль Галицької митрополії як зберігача Київської церковної традиції в період занепаду останньої у XIII столітті. Наявність знакових і святих місць у Галичині розглядається як потенційний ресурс для духовного оздоровлення, зокрема для реабілітації військовослужбовців, контекстуалізуючи їхню боротьбу в історичній перспективі. Ініціатива національного заповідника «Давній Галич» щодо організації вікендів для учасників війни є практичною реалізацією цього підходу.

Якщо в Києві в княжий період існувало 22 монастирі, то в столиці Галицької Русі, за літописними й археологічними даними, їх було близько десяти.

Сучасники в княжу добу сприймали Галич як «святи місто, місто освячене, Богом обране, обласкане милістю Божою, Галич – носій Божественних щедрот, священне місто» (Кононенко, 1999, с. 93).

З-поміж усіх чернечих обителів Галицько-Волинської Русі особливо шанувалися монастирі княжого Галича. «Як золотoverхий Київ, так і наш княжий Галич був засіяний монастирями, що датуються в ньому чи не від половини 12-го століття, – засвідчує отець Михайло Ваврик, – коли тут над Дністром почав творитися новий історичний осередок української землі» (Ваврик, 1958, с. 94). «У самому центрі давньої наддністрянської столиці, у Крилосі, постають одна за одною княжі обителі, де зноситься в небо нічнодневна молитва за благо нашої землі та її володарів, процвітає наука, переписуються книги й потужніє церковне життя в різних видах своєї спасенної діяльності» (Коваль, 2010, с. 15).

Княжий Галич часто називають новітнім Єрусалимом. Подібно до того, як в епоху імператора Костянтина і святої Олени в головному місті Палестини було споруджено багато християнських святинь, так само будівництво храмів проводили й галицькі князі. Упродовж певного часу майже всі святини були знищені, а збереглися тільки кам'яні фундаменти древніх церков. Богослужбові книги та ікони переважно були знищені вогнем.

Історія Галича державного нерозривно пов'язана з історією Галича духовного – осередку вищої церковної влади, центру єпископії, а потім і митрополії.

Історія знає тільки два головні чинники, що виховують народи, – релігію і державу. Митрополит Андрей Шептицький і переважна більшість греко-католицького духовенства вважали, що зміцнення авторитету Церкви потребує участі в боротьбі з ворожими Церкві впливами завдяки таким товариствам, як «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українців» тощо. Адже лише в об'єднаному українському суспільстві, у громадському житті якого активну участь бере духовенство, впливаючи на піднесення культурного рівня громадян, на виховання дітей і молоді, можна забезпечити провід в ідеологічній системі суспільства, Церква може стати загальнонаціональною установою, здатною протистояти будь-яким деструктивним силам. Церква надавала великого значення інтеграції духовної та світської освіти, вихованню молоді на християнських цінностях і традиціях, що постало в основі духовної праксеології Галицької митрополії (Щербата, 2009, с. 50).

Особливим видом реалізації духовних цінностей є ікони, які відображають первісні архетипи, першобрази, ідеали добра. Важливу роль у нашому дослідженні становлять галицькі чудотворні ікони. Музей історії Галича має колекцію давньоукраїнського мистецтва, у якій важливе місце посідає

галицька ікона, котра є зразком пам'яток, що порівняно недавно утвердились у науковій літературі, походять із території історичної Галичини та написані іконописцями переважно в XVIII–XX століттях. Єдність людського й божественного створює портал для втілення дива, і хоча церква ставиться до цього досить обережно, все ж серед християн та їхніх духівників побутує думка, що чудо є демонстрацією Божої всемогутності, яка перевищує закони природи; воно слугує зовнішнім знаком, що робить достовірною Божу дію. Людина, котра вірить у чудеса, демонструє не обмеженість, а просвітленість Святим Духом. У Галичині й досі зберігаються оригінали та списки чудотворних ікон, усі вони – Богородичні образи, що пояснюються давньою традицією галичан просити заступництва в Матері Божої.

Регіональна ідентичність – це як фактор соціально-економічного розвитку, так і елемент політичного управління і є важливим чинником сучасного політичного процесу й духовного розвитку.

Галичина, розташована на перетині східних і західних культурних впливів, сформувала унікальний релігійний ландшафт. Уже в часи Київської Русі тут утверджується християнство східного обряду, а згодом, унаслідок політичних і церковних процесів, виникає Галицька митрополія, яка відіграла ключову роль у збереженні церковної традиції в період занепаду Київського престолу. Укладення Берестейської унії 1596 року та становлення Української греко-католицької церкви стало визначальним фактором формування специфічної галицької духовності.

УГКЦ стала не лише релігійною інституцією, але й важливим чинником збереження української національної ідентичності в умовах політичної роздробленості та іноземного панування. Церква підтримувала розвиток української мови, культури й освіти, сприяючи формуванню національної свідомості галицьких українців. Її діяльність у XIX–XX століттях, особливо в період національно-визвольних змагань, є яскравим прикладом органічного поєднання релігійного та національного елементів у світогляді галичан.

Висновки. Особливим явищем галицької духовної спадщини є так звані іконокартини, які поєднують традиційні іконографічні канони з елементами місцевого побуту, природи та національної символіки. Зображення святих у національному одязі, включення пейзажів Галичини та постатей історичних діячів (як, наприклад, Івана Франка на іконі Вознесіння з Вістови) свідчать про глибокий зв'язок сакрального з локальним контекстом та народне розуміння євангельських сюжетів.

«Іконокартини» відображають прагнення віруючих наблизити сакральну історію до власного життєвого досвіду, зробити її більш зрозумілою та

емоційно близькою. Вони є цінним джерелом для розуміння народної теології, релігійних уявлень та національної самосвідомості галицьких українців. Незважаючи на дискусійність їхнього канонічного статусу, ці образи є важливим елементом духовної спадщини регіону.

Галичина багата на давні духовні осередки – монастирі, храми, паломницькі місця, які мають глибоке історичне й духовне значення. Ці місця зберігають пам'ять про важливі події національної історії, подвиги святих і мучеників, а також є центрами духовної сили та молитви.

В умовах війни та необхідності духовного відновлення нації ці осередки можуть відіграти важливу роль у психологічній підтримці, національній

консолідації та зміцненні духовної єдності українського народу. Історична пам'ять, пов'язана із цими місцями, може стати джерелом сили та натхнення для протистояння агресору й відбудови країни. Ініціативи, спрямовані на використання духовних осередків для реабілітації військовослужбовців та підтримки постраждалих від війни, є важливим кроком у цьому напрямі.

Галицька духовна спадщина є невід'ємною та надзвичайно цінною складовою національної релігійності українців. Подальше наукове дослідження галицької духовної спадщини є важливим для глибшого розуміння процесів формування національної релігійності українців та її значення для майбутнього України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Берест, Р. (2011). Середньовічні монастирі Галичини. Житло і побут. Львів : ЛНУ. 332 с.
- Ваврик, М. (1958). По Василіанських монастирях. Торонто. 294 с.
- Вечерський, В. (2008). Українські монастирі. Київ. 400 с.
- Коваль, І. (2010). Стародавній Галич: цивілізація відома і таємнича. Івано-Франківськ : вид. І. Третяк. 464 с.
- Кононенко, В. (1999). Символіка Давнього Галича. *Галич і галицька земля в українському державотворенні*. Івано-Франківськ : Плай. 245 с.
- Колодний, А. (1999). Феномен релігії, природа, структура, національність, тенденції. Київ : Світ знань. 245 с.
- Кугутяк, М. (2014). Середньовічні й новочасні монастирі Карпато-Дністровського регіону: основні проблеми дослідження. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ : Плай. Вип. 5. С. 6–15.
- Личковах, В. (2003). Sacrum як ідея ставлення до свята в українській філософії мистецтва. *Філософська думка*. № 1. С. 123–134.
- Личковах, В. (2007). Сигнатура Богородиці як «покрова» національної єдності України. *Філософія етнокультури і наукові стратегії збереження національної єдності України*. Чернівці. С. 3–7.
- Личковах, В. (2006). Український Sacrum: світовідношення як святовідношення (кроскультурні горизонти філософії етнокультури). *Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадського самовизначення*. Чернівці. С. 71–93.
- Овсійчук, В. (2000). Оповідь про ікону. Львів. 397 с.
- Огієнко, І. (1992). Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Київ : Обереги. 424 с.
- Пастернак, Я. (1998). Старий Галич: археологічно-історичні досліді 1850–1943 рр. Івано-Франківськ. 347 с.
- Томашівський, С. (1916). Церковний бік Української справи. Відень : Друкарня Адольфа Гольгавзена у Відні. 24 с.
- Степовик, Д. (2004). Історія української ікони Х–XX століть. Київ : Либідь. 436 с.
- Федунків, З. (2001). Галицький релігійний центр: проблеми і факти. Івано-Франківськ : Нова Зоря. 288 с.
- Щербата, М. (2009). Вплив релігії на процес формування національної ідентичності українців та особливості його відображення у працях С. Томашівського. *Українська національна ідея та перспективи розвитку*. Вип. 2. С. 49–52.

REFERENCES

- Berest, R. (2011). Serednovichni monastyri Halychyny. Zhytlo i pobut. Lviv: LNU. 332 p.
- Vavryk, M. (1958). Po Vasylianskykh monastyriakh. Toronto. 294 p.
- Vecherskyi, V. (2008). Ukrainski monastyri. Kyiv. 400 p.
- Koval, I. (2010). Starodavnii Halych: tsyvilizatsiia vidoma i taiemnycha. Ivano-Frankivsk: vyd. I. Tretiak. 464 p.
- Kononenko, V. (1999). Symvolika Davnoho Halycha. *Halych i halytska zemlia v ukrainskomu derzhavotvorenni*. Ivano-Frankivsk: Plai. 245 p.
- Kolodnyi, A. (1999). Fenomen relihii, pryroda, struktura, natsionalnist, tendentsii. Kyiv: Svit znan. 245 p.
- Kuhutiak, M. (2014). Serednovichni y novochasni monastyri Karpato-Dnistrovskoho rehionu: osnovni problemy doslidzhennia. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*. Ivano-Frankivsk: Plai. 5, 6–15.

- Lychkovakh, V. (2003). Sacrum yak ideia stavlennia do sviata v ukrainskii filosofii mystetstva. *Filosofska dumka*, 1, 123–134.
- Lychkovakh, V. (2007). Syhnatura Bohorodytsi yak «pokrova» natsionalnoi yednosti Ukrainy. *Filosofia etnokultury i naukovi stratehii zberezhenia natsionalnoi yednosti Ukrainy*. Chernihiv. P. 3–7.
- Lychkovakh, V. (2006). Ukrainskyi Sacrum: svitovidnoshennia yak sviatovidnoshennia (kroskulturni horyzonty filosofii etnokultury. *Filosofia etnokultury ta moralnoes tetychni stratehii hromadskoho samovyznachennia*. Chernihiv. P. 71–93.
- Ovsiichuk, V. (2000). Opovid pro ikonu. Lviv. 397 p.
- Ohienko, I. (1992). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: istorychno-relihiina monohrafiia / Mytropolyt Ilarion (I. Ohienko). Kyiv: Oberehy.
- Pasternak, Ya. (1998). Staryi Halych: arkeolohichno-istorychni doslidy 1850–1943 rr. [Old Halych: archaeological and historical research 1850–1943]. Ivano-Frankivsk. 347 p. [in Ukrainian].
- Tomashivskiy, S. (1916). Tserkovnyi bik Ukrainskoi spravy. Viden: *Drukarnia Adolfa Holhavzena u Vidni*. 24 p.
- Stepovyk, D. (2004). Istoriia ukrainskoi ikony X–XX stolit. Kyiv: Lybid. 436 p.
- Fedunkiv, Z. (2001). Halytskyi relihiinyi tsentr: problemy i fakty. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 288 p.
- Shcherbata, M. (2009). Vplyv religii na protses formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainsiv ta osoblyvosti yoho vidobrazhennia u pratsiakh S. Tomashivskoho. *Ukrainska natsionalna ideia ta perspektyvy rozvytku*, 2, 49–52.